

քը բազմաթիվ դիմումներով ու գրություններով բողոքում էր էջմիածնի կաթողիկոսին, որ ինքը չի կարող արգելել բողոքականության տարածումը, քանի որ նրանց հովանավորում է Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանը:

Կաթողիկոսների, բողոքականների և լուսավորչականների միջև մղվող պայքարը մեծ ծավալ ստացավ, Դավանաբանական այդ վեճերը խիստ բացասական դեր խաղացին Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ հեծող արևմտահայության սոցիալ-քաղաքական կյանքում:

5. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

XIX դարի առաջին կեսին Կ. Պոլսում աստիճանաբար աշխուժանում էին հասարակական-քաղաքական շարժումները, հատկապես ամիրայության դեմ բռնկված արհեստավորական ելույթները:

Մինչև 1840-ական թթ. պոլսահայ գաղթաշխի ներքին կյանքը տնօրինում էին ամիրաները և նրանց կամակատար Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքները: Ամիրաները առաջադրում և սուլթանների միջնորդությամբ քմահաճորեն հաստատել կամ հեռացնել էին տալիս պատրիարքին, լուծում կրոնադավանաբանական բնույթի վեճերը, վճռում գավառին հուզող հարցերը, բացում և փակում դպրոցներ:

Սակայն արևմտահայ կրոնական համայնքին վերաբերող եկեղեցական, երբեմն էլ աշխարհիկ խնդիրներում տակավին ընդարձակ իրավունքներից էին օգտվում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքները, որոնց ստացած առանձնաշնորհումները սկիզբ էին առնում սուլթան Մահմեդ Ֆաթիհի ժամանակներից և շարունակում գոյություն ունենալ մինչև 1860 թվականը: Նախքան Ազգային սահմանադրությունը, հայոց պատրիարքներն իրավունք ունեին դատել, պատժել, նույնիսկ աքսորել բոլոր այն հոգևորական ու աշխարհական հայերին, որոնք անհնազանդ էին գտնվել կամ մեղանշել էին կրոնական ավանդույթների դեմ, վատնել եկեղեցու հարստությունը, հրաժարվել հարկատվությունից¹⁴³:

Պատրիարքների ու ամիրաների վերոհիշյալ իրավունքները ծանր էին նստում գավառներում ապրող արևմտահայության վրա, քանի որ այստեղ էլ շարաշահումներն ու բռնությունները գործադրում էին եկեղեցական թեմերի առաջնորդները, հայ աղաները:

Դարի առաջին քառորդին պոլսահայ արհեստավորությունը, քաղաքականապես հասունանալով, իր շահերը գիտակցելով, մարտահրավեր էր նետում ամիրայությանն ու պատրիարքին: 1820 թ. օգոստոսին տեղի է ունենում արհեստավորության կազմակերպած անդրանիկ ելույթն ուղղված ամիրայության և նրա դրածո Պողոս պատրիարքի դեմ:

Այդ օրերին մայրաքաղաքում լուրեր էին տարածվել, թե պատրիարքը կաթողիկոսություն է ընդունել: Օգտվելով այս առիթից, օգոստոսի 8-ին ցուցարարները հոծ բազմությամբ մտնում են պատրիարքարան՝ Պողոսին սպանելու մտադրությամբ: Պողոսը ճողոպրում է: Արհեստավորները չեն հեռա-

¹⁴³ «Մասիս», 1893, էջ 163-ի ծանոթագրությունը:

նում: Վրա են հասնում թուրք զինվորները և ցրում ցուցարարներին: Օգոստոսի 9-ին արհեստավորներն իրենց պահանջները ձևակերպում են և զբաղվոր ներկայացնում Բ. Դոանը: Մեծ սադրազամը ամիրաների սադրանքով բանտարկում է ցույցի ղեկավարներին: Օգոստոսի 18-ին կեսարացի Հակոբը և Գրիգոր Սաքայանը մահապատժի են դատապարտվում: Առանց վճռի Դելի Բաղդասարին, Կարապետ սարկավագին, պատանի Աղարիային կառափնարան են առաջնորդում, իսկ բազմաթիվ ցուցարարների աքսորում:

Արհեստավորության ցույցեր են բռնկվում նաև 1825, 1827, 1832, 1836 թվականներին: Նախորդի ծավալը չընդունած, բայց ամիրայական մենատիրության դեմ խոյացած այս ընդվզումները ժողովրդական զանգվածներին արդյունք չտվեցին: Սուլթանը դեռ զգում էր ամիրաների կարիքը, ուստի կատարում էր նրանց կամքը, հաճությամբ պատժում արհեստավորներին:

Արհեստավորական ցույցերն ավելի հաճախակի և հուժկու դարձան 1840-ական թվականներին: 1838 թ. սեպտեմբերի 9-ին Կ. Պոլսի Սկյուտար թաղամասում բացվեց գիշերօթիկ դպրոց: Ըստ նախնական պայմանավորվածության, Սկյուտարի ճեմարանի ծախսերը պետք է հոգային ամիրաները և Երուսաղեմի պատրիարքությունը՝ տրամադրելով տարեկան 20 հազար դահեկան նպաստ: Այնտեղ պիտի սովորեին նաև էսնաֆների երեխաները:

Ամիրաներն «անպատվաբեր» են համարում իրենց երեխաների կողքին տեսնել «հասարակ մարդկանց» զավակներին, դրա համար էլ ոչ միայն միջոցներ չտրամադրեցին, այլև Երուսաղեմի պատրիարքին պարտադրեցին հրաժարվել խոստացած նպաստատվությունից: Արհեստավորներն ստիպված էին դրամ հանգանակել, միաժամանակ Հակոբ պատրիարքին խնդրել ամեն մի անձնագրի վրա հինգ ղուրուշ հարկ դնել և այդ միջոցներով երկարաձգել ճեմարանի գոյությունը: «Ժողովրդական արհեստավոր մասը ջանք կթափե ճեմարանի կանգուն պահելուն, մինչդեռ ամիրայությունը կփակե այն»¹⁴⁴:

Սկյուտարի ճեմարանի շուրջը սկսված պայքարը գնալով սուր կերպարանք ստացավ: 1841 թ. կազմվեց Միակամ ընկերությունը, որի մեջ մտնող 24 արհեստավորները որոշեցին դրամ հանգանակել և սեփական միջոցներով գիշերօթիկ դպրոցը պահել: Մարտին կառավարությունը ցրեց այդ հանձնախումբը, փակեց ճեմարանը: Ապրիլի 13-ին ճեմարանի մի խումբ աշակերտներ, ներկայանալով մեծ սադրազամին, աղերսագիր մատուցեցին և խնդրեցին 24 արհեստավորներից կազմված հանձնախմբի վերականգնում, ճեմարանի նոր հոգաբարձության ստեղծում¹⁴⁵: Կառավարությունը սկզբում համաձայնվեց կատարելու ցուցարարների պահանջները: Սակայն ամիրաները օգտագործելով իրենց հարստությունը, պալատում գրաված դիրքը, արքունի պաշտոնյաների ու սուլթանի հետ ունեցած կապերը, տապալել են տալիս արհեստավորներին ընդառաջող հայոց պատրիարքին, աթոռը հանձնում իրենց կամակատարին¹⁴⁶: Արհեստավորներն ստիպված են լինում նորից բռ-

— 144 Հ. Պարոնյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 55:

145 Ա. Պերպերյան, Պատմություն հայոց, Կ. Պոլիս, 1871, էջ 272:

146 Նույն տեղում, էջ 272—273:

դոքել Բ. Դոանը, բայց կառավարությունը օգոստոսի 14-ին ձերբակալում է ճեմարանի վարչության 24 անդամներին: Կղերա-ամիրայական ռեակցիան փաստորեն վերստանում է իր մենատիրական դիրքը:

Այս բացարձակ անարարությունից զայրացած, 1841 թ. օգոստոսի 24-ին պանդուխտ օրամշակներից, արհեստավորներից բաղկացած երեք հազարանոց ամբոխը նոր ու հզոր ցույց կազմակերպեց: «Չենք ուզեր պատրիարք և սեղանավոր ամիրաններից կազմված վարչությունը» կոչով նրանք պահանջեցին ազատել բանտարկյալներին: Բողոքի այս ցույցը ղեկավարում էր «գինեպան Իսկենտերը—զայրն ճարտարախոս»¹⁴⁷:

Ամբոխի հուզմունքից վախեցած Րիֆատ փաշան ակամայից համաձայնեց ազատ արձակել կալանավորներին: Սակայն շանցած քսան օր, արդարադատության ատյան կանչվեցին արհեստավորների ղեկավարները և հարցաքննությունից հետո մայրաքաղաքից աքսորվեցին Պողոս և Հովհաննես վարդապետները, Հակոբիկ Մանվելյանը, ոսկերիչ Անդրիասը, Տիվիթյան Գևորգը, պասմաճի Պետրոսը, հարթաքլի Հովհաննեսը, Աքսորի ահից շատերն անցան Արևելյան Հայաստան, իսկ գինեպան Իսկենտերը փախավ Օդեսա:

Բանտարկություններն ու խստությունները ոչ միայն չվհատեցրին, այլ պայքարի ոգեշնչեցին մայրաքաղաքի արհեստավորությանը, նրա հետ համաքալ ընթացող զավառահայ պանդուխտներին: 1841 թ. նոյեմբերի 9-ին նոր ցույց կազմակերպվեց: Լցվելով նավակները, ցուցարարները շարժվում են դեպի սուլթանի պալատը, աղբսագիր ներկայացնում նրան, որի մեջ շեշտվում է, թե «տերության հնազանդ են, բայց ամիրաններու գերի չեն ուզեր մնալ, ավելի կսիրեն մեռնիլ, քան ասոց ծառայել»¹⁴⁸:

Մեծ սադրազամի հրամանով, թուրքական զափթիկները շրջապատում են ցուցարարներին, բանտարկում շատերին, սակայն շուտով ազատ արձակում: «Հազիվ երկու շաբաթ հետո Աստվածատուրի ընտրութենեն, 1841 թվականի հոկտեմբերի 3-ին կը փակվե՞ր Սկյուտարի ճեմարանը, իբր պատճառ ազգին խռովության... Սակայն արհեստավորք պարտություն չխոստովանեցան, այլ ընդհակառակը ավելի սերտիվ հարեցան ամիրաններու լուծը թոթափելու գաղափարին»¹⁴⁹:

1841 թ. նոյեմբերի 9-ին կրկին ցույց է կազմակերպվում: Կառավարությունը տեսնելով, որ այլևս չի կարող հանգիստ վիճակում պահել մայրաքաղաքը, ընդառաջելով նորընտիր պատրիարքի թախանձանքին, դեկտեմբերի 12-ին կայսերական հրովարտակով 27 արհեստավորներից կազմված վարչությանն է հանձնում պատրիարքարանի տնտեսական գործունեության ղեկավարությունը: Չնայած փակվում է Սկյուտարի ճեմարանը, բայց և այնպես պարտվում է ամիրայությունը: Հակառակ վերջիններիս ոտնձգություններին, էսնաֆները հաղթանակ են տանում և ջանում նվաճել նոր իրավունքներ:

1846 թ. հոկտեմբերի 1-ին վերաբացվում է Սկյուտարի ճեմարանը: Նրա

147 Ա. Պերպերյան. Պատմություն հայոց, էջ 273:

148 Մ. Օրմաեյան, Ազգապատում, մասն երրորդ, Երուսաղեմ, 1927, էջ 3733:

149 «Ընդարձակ օրացույց Ե. Փրկչյան հիվանդանոցի հայոց», Կ. Պոլիս, 1910, էջ 196:

շուրջն անմիջապես բորբոքվում է նախկին պայքարը: Հայոց պատրիարքը հարկադրված էր հաշտարարի դեր ստանձնել, ամիրաներին համոզելով կառավարության հաճությունն ստանալ, որպեսզի արհեստավորության համար տեղեր հատկացվեին ազգային-մշակութային բնույթի հիմնարկների գործերը տնօրինող մարմինների մեջ: Դեռևս 1846 թ. կազմված Ազգային ժողովի 30 անդամներից 16-ը ամիրաններ էին, 14-ը՝ էսնաֆներ: 1847 թ. մայիսի 9-ին այդ ժողովը վերակազմվում է երկուսի՝ Կրոնական ժողով՝ բաղկացած 14 անդամներից, Քաղաքական ժողով՝ 20 հոգուց: Արդու Մեջիդի մայիսի 20-ի հրովարտակով վավերացված, արհեստավորներից ու ամիրաններից բաղկացած, պատրիարքի նախագահությամբ գործող այս հիմնարկությունները նոր երևույթ էին արևմտահայոց կյանքում:

Այսպիսով, 1840-ական թթ. կեսերից փաստորեն սահմանափակվում են ամիրանների մենատիրական իրավունքները, վերջ է տրվում կղերա-ավատական վերնախավերի անկաշկանդ թելադրանքին արևմտահայ մշակութային օջախների վրա, ուժեղանում է լուսավորական շարժման ազդեցությունը, պայքարի հրապարակ է դուրս գալիս արհեստավորությունը, որն աստիճանաբար իր շուրջն է համախմբում մայրաքաղաքի աշխատավորական զանգվածներին:

Արիմի պատերազմից հետո Թուրքիայի ներքին ու արտաքին ծանր կացությունն օգտագործեցին նվրոպայի մեծ տերությունները, որոնք կարճ ժամանակամիջոցում տեր դարձան կայսրության տնտեսական կարևոր մարզերին, կիսագաղութային կախման մեջ դրեցին երկիրը: Գնալով անմխիթարական դարձավ կայսրության տնտեսական ու քաղաքական վիճակը:

Զգալով այս բոլորը, նոր Թուրքիայի կողմնակիցները, երկրի ներքին գործերը արտաքին միջամտությունից զերծ պահելու, վարկատուների ձեռքին մանրադրամի դեր կատարող քրիստոնյա հպատակ ազգերին սիրաշահելու, նրանց և մանավանդ մահմեդական ժողովուրդների մեջ լեռնացող դժգոհությունը կանխելու նպատակով Աբդուլ Մեջիդին ստիպեցին, թեկուզ խոսքով, քրիստոնյա ժողովուրդներին ազգային ներքին գործերը տնօրինող կանոնադրության ներքին ստեղծման թույլտվություն տալ: Դրանք ավելի շուտ ժողովրդական զանգվածներին խաբելու և արտաքին միջամտություններից խուսափելու միջոցառումներ էին: Փարիզի 1856 թ. մարտի 30-ի պայմանագրում մտցված 9-րդ հոդվածը խոսքով ճանաչում էր քրիստոնյա հպատակների դարերով ապաճանաչված իրավունքները: Այն սուլթանի ու թուրք ֆեոդալների կամքին հակառակ, օբյեկտիվորեն նպաստեց հայ հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի աշխուժացմանը:

Օգտվելով ընձեռած հնարավորություններից, նոր գաղափարներով սրնված, արհեստավորների և ողջ աշխատավորության ճակատագրով մտահոգվող մտավորականները նորից ոտքի են ելնում: Պոլսի հայ գաղութը դառնում է դասակարգային պայքարի մարտադաշտ, նոր թափ է ստանում լուսավորական շարժումը: Ամիրայության, պատրիարքի, նրանց հովանավորող սուլթանական կառավարության դեմ նախկինում եղած ընդվզումները 1850-ական թվականներին թեկնոթում են վճռական շրջափուլ: Դարամիջի երկու

տասնամյակներին թուրք փաշաներին, վեզիրներին, անգամ սուլթաններին նեցուկ դարձած հայ դրամատուրգների դեմ մարտադրող են պարզում Եվրոպայից վերադարձած, ֆրանսիական 1848 թ. հեղափոխության ավազանում մկրտված, բուրժուական առաջավոր մտածողների գաղափարներին հաղորդակից մի շարք հայ մտավորականներ։ Սրանք ջանում էին ստեղծել մի այնպիսի կանոնադրություն, որով հնարավոր լիներ չեզոքացնել ֆեոդալական կարգերի հայ պաշտպաններին և ազգային հիմնարկների մեջ տեղեր ապահովել առևտրական նորելուկ բուրժուազիային։ Գր. Օտյանը, Սերվիլենը (Սերովբե վիլենյան), Գ. Պալյանը, Ն. Ռուսինյանը մի քանի հոգևորականների մասնակցությամբ 1854 թ. կազմեցին նախօրոք մտահղացված կանոնադրության տեքստը և օգոստոսի 26-ին ներկայացրին պատրիարքին ի հաստատություն։ Նախագիծը կազմված էր բուրժուական սահմանադրությունների սկզբունքով, տեղ-տեղ նույնիսկ արտագրված էին 1789 թ. ֆրանսիական հեղափոխությունից հետո ընդունված սահմանադրության որոշ հոդվածները։ Եվրոպական ազատամտական հովերով տարված հայ լուսավորյալ սահմանադրականներն իրենց կազմած օրինագծի մեջ տեսնում էին ապագա ազգային ինքնավարության սաղմը։

Կանոնադրության անդրանիկ նախագիծը դուր չեկավ հայ ամիրաններին և երկու տարի ընթացքի մեջ չէր դրվում։ Կազմվեց 21 եկեղեցականներից ու աշխարհականներից բաղկացած սահմանադրական նոր հանձնաժողով, որը 1856 թ. դեկտեմբերին ավարտում է վաղուց ի վեր սկսած իր աշխատանքը¹⁵⁰ և 1857 թ. մարտի 22-ին հրապարակում հայկական համայնքի ներքին գործերի տնօրինությունից շատ հեռու գնացող, ազատամիտ, ընդարձակածավալ կանոնադրությունը¹⁵¹։ «Բայց հազիվ քանի մը ամիս կանցնի, և ահա ամիրաներու խումբ մը, իրենց հետ ունենալով մաս մը վղերական դասեն, այն կանոնադրությունը անհարմար կտեսնեն, ազգին կրոնքի և ազգային ավանդությանց հակառակ բաներ անոր մեջ տեսնել կկարծեն...»¹⁵²։ Կառավարության միջամտությամբ խափանվում է գործը, ընտրվում ավելի չափավոր հայացքներ ունեցող անձնավորություններից բաղկացած նոր հանձնաժողով։

Այս հանձնաժողովը 1858 թ. երկրորդ կեսին վերսկսում է իր աշխատանքը, ձգտում շուտափույթ վերամշակել և Ազգային ժողովի վավերացմանը ներկայացնել կանոնադրության խմբագրված նախագիծը։ Գործը նորից հետաձգվում է։ Նախ վախճանվում է ամենայն հայոց կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցին, ապա և 1858 թ. հունիսին հրաժարական է տալիս Հակոբ պատրիարքը, հոկտեմբերի 17-ին նոր պատրիարք է ընտրվում Գեորգ եպիսկոպոսը։

Հակասահմանադրականները ձգտում են տապալել կանոնադրությունը, քանի որ «... շատ ազատամիտ կնկատվեր Տատյանց, Պալյանց, Նրամյանց և

¹⁵⁰ «Մեղու», 1856, դեկտեմբեր, № 31, էջ 173—175։

¹⁵¹ «Մասիս», 1857, 28 մարտի, № 270։

¹⁵² «Հանդես ամսօրեա», 1902, հուլիս, էջ 207։

ասոնց համախոհ ամիրայական խմբակեն»¹⁵³, Հակառակ սրանց, 1859 թ. մայիսին ընտրվում է հերթական հանձնաժողովը՝ 5 եկեղեցականների և 14 աշխարհականների մասնակցությամբ: Հանձնախմբի կազմումն էին Կ. Յուսուֆյանը, Բարունակ բեյը, Մկրտիչ Աղաթոնը, Նահապետ Ռուսինյանը, Կնուք Տեմիրճիպաշյանը, Գրիգոր Օտյանը: Խմբի ոգին և զաղափարական առաջնորդը տակավին ֆրանսիական հեղափոխության գաղափարներով տարված Նահապետ Ռուսինյանն էր, որը գրեթե միանձնյա խմբագրում էր կանոնադրությունը:

Հանձնախումբը նույնքերին ավարտում է աշխատանքները և վերամըշակված տեքստը ներկայացնում Ազգային ընդհանուր ժողովի հաստատությանը¹⁵⁴: Քննարկման ժամանակ ամիրաները առաջարկ են մտցնում նույն նիստում չվավերացնել այն, այլ մոսկովյանները հանգամանորեն քննելուց հետո ներկայացնել հաջորդ անգամ: Սակայն հաջորդ նիստը հետաձգվում է անորոշ ժամանակով. ավելին, Գեորգ պատրիարքը, դաշնակցած ամիրայական խմբավորման հետ, ոչնչի առաջ կանգ չի առնում, ջանալով Բ. Դոան միջնորդությամբ մեկընդմիջտ արգելել տալ կանոնադրությունը:

Հակասահմանադրականների նման արարքը զայրացնում է սահմանադրականներին և աստիճանաբար ուժեղացնում սահմանադրական շարժումը: Կանոնադրությանն արդեն պաշտպան են կանգնում ոչ միայն բուրժուական մտավորականները, արհեստավորները, այլև պանդուխտ մշակները և գավառահայ հոծ բազմությունը: Այս ամենը նոր ոգեւորություն է առաջ բերում և պոստահայ լրագրապետներին մղում ակտիվ գործողության: Աշխուժանում են դեմոկրատական ուժերը, վարկազրկվում է պատրիարքը և հեռացվում: Նորընտիր պատրիարք Սարգիս Գոյումճյանը 1860 թ. մայիսի 24-ին ստիպված ընդունում է կանոնադրությունը: Գր. Օտյանի, Սերվիլենի, Գ. Պալյանի կրկին խմբագրումով կանոնադրությունը ներկայացվում է ընդհանուր ժողովի քննարկմանը և հաստատվում: Ն. Ռուսինյանի առաջարկությամբ այն ստանում է Ազգային սահմանադրություն անվանումը¹⁵⁵:

Ազգային սահմանադրության այս տարբերակը նվաճվեց Կ. Պոլսի հայ արհեստավորների, օրամշակ բանվորների, բազմահազար պանդուխտների և սրանց ղեկավարող հայ առաջադեմ մտավորականության պայքարի գնով: Զի կարելի համաձայնվել հայ բուրժուական այն պատմաբանների հետ, որոնք Սահմանադրությունը դիտում են իբրև բարեխնամ սուլթանի գթության ու շքնորհի արդյունք: Արեմտահայ դեմոկրատիայի օրգան «Մեղու» պարբերականի վկայությամբ. «...տաան անգամ տակն ու վրա եղավ ազգը այս բանիս (Սահմանադրության — խմբ.) համար...»¹⁵⁶:

1860 թ. ընդունված Ազգային սահմանադրությունը բաղկացած էր ընդարձակ առաջաբանից, 150 հոդվածներից: Պետք է ընտրվեին 220 երեսփո-

153 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, մասն երրորդ, էջ 4016:

154 «Մասիս», 1859, 24 դեկտեմբերի, № 413:

155 «Մասիս», 1860, № 433, 26 մայիսի:

156 «Մեղու», 1860, № 86, էջ 11:

խաններ, հրավիրվեին 140 անդամակիցներ: Կազմվում էին կրոնական ու քաղաքական ժողովներ, որոնց միացյալ ընտրությամբ ստեղծված Գերագույն ժողովը օրենսդիր իրավունքներ ուներ: Ժողովների որոշումները գործադրության էր դնում Ազգային կենտրոնական վարչությունը¹⁵⁷:

Սահմանափակվում էին ամիրաների իրավունքները: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին քվեարկող Ազգային ժողովի երեսփոխաններին իրավունք էր վերապահվում նախօրոք, նույնիսկ մամուլի միջոցով, հրապարակայնորեն իրենց կարծիքներն հայտնել պատրիարքի թեկնածության մասին: Պատրիարքը զերկվում էր ինքնագլուխ ազգի ներքին գործերին վերաբերող օրենքներ հրապարակելու, առավել ևս գործադրության մեջ դնելու իր նախկին արտոնությունից: Նա, փաստորեն, մնում էր ազգի և կառավարության միջև միջնորդ մի օղակ, որը, եթե Սահմանադրությանը հակառակ գործեր (հոդված 5), կհեռացվեր պաշտոնից:

Կրոնական ու քաղաքական ժողովների անդամներն ընտրվում էին գաղտնի քվեարկությամբ: Կրոնական ժողովի ղեկավար ու մշտական գործող կազմը բաղկացած էր 12 հոգուց, իսկ քաղաքականինը՝ 20: Քաղաքական ժողովն իր հերթին կազմում էր ազգային խորհուրդներ և հոգաբարձություններ: Սրան կից ստեղծվում էին ուսումնական և դատական խորհուրդներ: Դատական խորհրդի նախագահ էր նշանակվում Կ. Պոլսի պատրիարքի փոխանորդը (հոդված 44): Կրոնական ժողովը կազմել էր տալիս վանորենից խորհուրդ, ելեմտից, կտակաց, հիվանդանոցի հոգաբարձություններ: Այս մարմինները ղեկավարում էին համապատասխան հիմնարկների գործերն ու տնտեսությունը¹⁵⁸: Վերահիշյալ հիմնարկների ստորին օղակներն էին գավառական ու թաղական խորհուրդները, որոնք անմիջապես շփվում էին ժողովրդի հետ:

Ակնհայտ է, որ արևմտահայերի Ազգային սահմանադրությունն անունն իր ներքին բովանդակությանն անհարիր էր: Սահմանադրությունը սոսկ հայկական համայնքի ներքին կյանքին վերաբերող մի կանոնադրություն էր և սուլթանական բռնապետության ճնշումներից հայ ժողովրդի իրավունքների պաշտպանության տեսակետից արժեք չէր ներկայացնում: Ինչպես հետագայում գրում էր բելգիացի Ռուեն Ժեկմենը, «Այստեղ ամեն ինչ կար, բացի մի հոդվածից, որի վրա հայը կարողանար հենվել, որպեսզի քուրդը չխլեր նրա ոչխարները, բայց չբռնաբարեր նրա աղջիկներին և չվարեր նրա հողը, հարկահավաքը երկու կամ երեք անգամ չպահանջեր միևնույն հարկը, մի խոսքով՝ ամեն ինչ կար, բացի մի այնպիսի կարգադրությունից, որն իրոք երաշխիք լիներ թուրքական կառավարության կամայականության դեմ»¹⁵⁹: Սահմանադրությունը չէր ներկայացնում արևմտահայ աշխատավորության հավաքական կամքը, չէր արդարացնում նրա հույսերն ու ակնկալությունները: Մ. Նալբանդյանի բնութագրությամբ «... դա մի անուն է, որ անիմաստ է»:

157 «Ազգային սահմանադրություն հայոց», Կ. Պոլիս, 1860, էջ 26, 28:

158 Նույն տեղում, էջ 27:

159 М. Г. Ролен-Жекмен, Армения, армяне и трактаты, М., 1896, стр. 197.

թե հայ ազգի և թե այս կանոնադրության իսկ վերաբերյալ: Զուր չէ, որ մեծ վեղիր Ալի փաշան արհամարհանքով «տեղից չշարժվող քառակուսի անիվ» էր անվանում այն:

Չնայած այս բոլորին, արևելյան բռնապետների դժնի տիրապետության պայմաններում կյանքի կոչված Ազգային սահմանադրությունը առաջադիմական երևույթ էր: Այն պայքարի էր հանում ինչպես նոր ձևավորվող բուրժուազիային, այնպես էլ ժողովրդական զանգվածներին: 1850—60-ական թթ. Ազգային սահմանադրությունը այն առանցքն էր, որի շուրջը պտտվում էին հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքներն ու պարբերաթերթերը, որոնք սահմանադրության կապակցությամբ հայտնում էին իրենց կարծիքները ժամանակաշրջանի ամենքին հուզող հարցերի մասին: Արևմտահայերի ազատագրական պայքարի գաղափարաբանության կաղապարման տեսակետից իսկ հական դեր խաղաց 1860—1863 թթ. ծավալված սահմանադրական շարժումը: Ազգային ժողովի ու պատրիարքի կողմից 1860 թ. մայիսի 24-ին ընդունված Ազգային սահմանադրությունը գործադրության մեջ կարող էր դրվել կառավարության վավերացումից հետո միայն, որը ուշացվում էր: Բ. Դուռը պաշտպանում էր ռեակցիոն ամիրաներին ու բարձրաստիճան հոգեվորականությանը: Հովանավորը և հովանավորյալները մտադրվել էին թաղել Սահմանադրությունը: Նրանք սպասում էին հարմար առիթի, որը և չուշացավ:

1860 թ. դեկտեմբերի 23-ին հանկարծամահ եղավ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքը: Կղերա-ամիրայականները, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի զլխավորությամբ, մերժելով Սահմանադրության սկզբունքները, պահանջեցին Երուսաղեմի պատրիարքության թեկնածուներն առաջադրել տեղի միաբաններից՝ Ընթից: Սահմանադրության պաշտպանները, հասկանալով հակառակորդների հեռամետ դիտավորությունների իմաստը, հակադրվեցին դրան և Երուսաղեմի պատրիարքին դրսից ընտրելու առաջարկ արեցին:

Այս հողի վրա նոր կրքեր բորբոքվեցին: Պոլսահայ մտավորականությունը համախմբվեց «ներսեն»—«գրսեն» խմբակցությունների մեջ և շարունակեց պայքարը այլ անունով, բայց փաստորեն Ազգային սահմանադրության մերժման կամ հաստատման համար: «Սահմանադրականները» «գրսենականներն» էին, «հակասահմանադրականները»՝ «ներսենականները»: «Վասնզի այսօր ամեն ողջամիտ հայ կտեսնե թե Երուսաղեմի պատրիարքը մեջեն ըլլա, դուրսեն ըլլա կոիվներուն ներքին նպատակը Սահմանադրության կործանումն է»¹⁶⁰ կամ «Ազգային խավարյալ և կոպտավոր մասը ս. Երուսաղեմի պատրիարքը ընտրելու խնդիրը պատրվակ բռնելով... Հակոբ Տիրունի եպիսկոպոս իրենց զլուխ ունենալով՝ Սահմանադրության կործանել փորձում են. հաշոդացուցին, գնացին Դուռն կասկածելի ցուցեցին, զրպարտեցին: Սարգիս պատրիարքն ալ բոլորովին անոնց հորդորությամբ գնաց Դուռը իր ազգը բամբասեց, զրպարտեց»¹⁶¹:

¹⁶⁰ «Մեղու», 1861, հուլիսի 26-ի «Հավելվածը»:

¹⁶¹ Հայկ Ղազարյան, Նշվ. աշխ., էջ 459:

1861 թ. հուլիսի 12-ին խառը ժողովը հրավիրեց անաշին նիստը՝ որոշելու նրուսադեմի պատրիարքության խնդիրը։ Արհեստավորները հավաքվեցին պատրիարքարանի դռան մոտ և պահանջեցին պատրիարքի հրաժարականը։ Նիստն անարդյունք և կիսատ մնաց։ Նրեսփոխանները ցրվեցին։ Հուլիսի 21-ին կայացավ հաջորդ նիստը¹⁶², ժողովուրդն իմացավ այդ մասին, խուժեց պատրիարքարան, սպառնալիքներ տեղաց երեսփոխանների գլխին և պահանջեց հավատարիմ մնալ Ազգային սահմանադրության սկզբունքներին։

1861 թ. օգոստոսի 21-ին պոլսահայ աշխատավորությունը ապստամբեց պատրիարքի ու հակասահմանադրականների դեմ։ «Ժողովուրդը ըստ մեծի մասին կրադկանար ընկերություններն ու ուսանողներն»¹⁶³։ Սարգիս պատրիարքը փորձեց դիմել հավաքվածներին, բայց նրան լռեցրին և սահանջեցին հրաժարական տալ կամ հնազանդվել Սահմանադրությանը։ Ապարդյուն անցան Բ. Դռան անունից ժողովրդին արած նրա բոլոր սպառնալիքները։ Հուզումը ավելի ու ավելի էր աճում։ Վրա է հասնում Սելիմ փաշան իր զափթիներով։ Սակայն մթնոլորտը այնքան շիկացած էր, որ վախեցած զինվորները ետ քաշվեցին։ «Ան ատեն պատրիարքը որոշեց սահմանադրությունը կատարելապես ընդունելու ստորագրություն մը տալ»¹⁶⁴։

Սահմանադրական շարժման ուժեղացումն անհանգստացրեց կառավարությանը։ Մեծ վեճեր Ալի փաշան, կառավարության կողմից վավերացված չլինելու պատճառաբանությամբ, հատուկ գրությունով պահանջեց դադարեցնել Սահմանադրության գործադրությունը։ Հետադիմականները փաստորեն հասան իրենց նպատակին՝ արգելվեց Սահմանադրությունը¹⁶⁵, ցրվեցին բոլոր հանձնաժողովները, որը և առիթ դարձավ, որպեսզի քաղաքական պայքարն օսվելի սուր կերպարանք ստանալ։

Նախկին լիբերալ-սահմանադրականները, ականատես լինելով ժողովրդական ցույցերին, 1861 թ. վախեցան, սկսեցին պահպանողականների հետ հաշտության եզր փնտրել, և մարտահրապարակը մնաց դեմոկրատական մրտավորականությանը, նրա հետևից շարժվող ժողովրդական զանգվածներին։ Սահմանադրության արգելումից քիչ անց փակվեցին նաև «Մեղու», «Մյուսնաթի», «Մադիկ» դեմոկրատական պարբերաթերթերը։ Կ. Փանոսյանը, Հ. Սվաճյանը, Գր. Զիլինկիրյանը, Ա. Հայկունին և շատ ուրիշներ սկսեցին թուղթիկներ տպագրել և զադտնի տարածել ժողովրդի մեջ։

Ժողովրդի և պոլսահայ դեմոկրատների ցուցաբերած հաստատակամությունը վախեցրեց և՛ կառավարությանը, և՛ պատրիարքին։ Սարգիս պատրիարքը հարկադրված հրաժարական տվեց։ Նշանակվեցին հանձնաժողովներ՝ Ազգային սահմանադրությունը վերաքննելու հանձնարարությամբ։ Դրանց մեջ ընդգրկվեցին Սերվիշներ, Ստ. Ասլանյանը, Մ. Մինասյանը, Հ. Սուրենյանը, Գր. Օտյանը, Մ. Աղաթունը, Ն. Ռուսինյանը։ Սահմանադրության նոր նախագիծը 1862 թ. ապրիլին հանձնվում է կառավարության հաստատությանը, որը կրկին դիտավորյալ ուշացվում է։ Պետությունից ու պատ-

162 «Փորձ», 1876, № 3, Ա. Երիցյան, Տաճկահայոց իրավունքները, էջ 155։

163 «Փարիզ», 1861, № 55։

164 Նույն տեղում։

165 «Մասիս», 1861, № 506։

րիարքից դժգոհ աշխատավորությունը նորից բողոքի ցույցեր է կազմակերպում:

1862 թ. օգոստոսի 1-ին, Զեյթունի ապստամբության օրը, ամբոխը հարձակվում է պատրիարքարանի վրա, շենքից վնդդում պատրիարքի տեղապահին և խառը ժողովի անդամներին: Երեկոյան Սեղիմ փաշան շտապում է պատրիարքարան: Զենքի սպառնալիքի տակ ցուցարարները ցրվում են: Այս իրադրության մեջ պատրիարքի տեղապահ Մաղաքիան և խառը ժողովի նախագահ Բարոնակ բեյը հրաժարվում են պաշտոնից: Բարձրագույն Դուռը մերժում է նրանց հրաժարականը և խոստանում վավերացնել Ազգային սահմանադրությունը: 1863 թ. մարտի 17-ին, բազմաթիվ վերափոխություններից հետո, կառավարության կողմից հաստատվեց այն և անմիջապես գործողության մեջ դրվեց: Մ. Նալբանդյանի արտահայտությամբ «Բլպատվեց» Սահմանադրությունը, նախկինում եղած 150 հոդվածների փոխարեն, ազգին հրամցվեց 99 հոդվածներից բաղկացած սահմանափակ մի կանոնադրություն:

Գերազանցապես լիբերալների գրչով վերածնված 1863 թ. Սահմանադրությունը, նախորդի համեմատությամբ, հետևեց քայլ էր: Ազգային ընդհանուր ժողով կազմող երեսփոխանների թիվը 220-ից իջեցվում էր 140-ի, որոնց մեծ մասը ընտրվում էին ոչ թե աշխարհականների, այլ եկեղեցական ժողովների կողմից: Արգելվում էր նախկին 140 անդամակիցների մուտքը Ազգային ժողով: Գեմեկրատական մտավորականությունը գրկվում էր ամբիոնն օգտագործելու հնարավորությունից: Գավառից եկող 60 երեսփոխանների թիվը իջեցվում էր 40-ի: Ազգային համագումար ժողովների նրստաշրջանների ժամկետը մեկ տարուց երկարաձգվում էր երկուսի: Ազգային սահմանադրության և սահմանադրական հանձնաժողովների գործունեությունը, բազմաթիվ վերապահումներով, խղճուկ վիճակի և կախման մեջ էր դրվում սուլթանի քմահաճությունից:

Այսպիսով, 1863 թ. մարտին ընտրված սահմանադրական վարչությունը սկզբից ևեթ հանդես եկավ որպես զավառահայ աշխատավորության շահերին հակադրվող մի ուժ: Կղերա-ամիրայականների հետ դաշինք որոնելու մտադրությամբ, լիբերալները սկսեցին ժողովրդի ձեռքից ետ խլել այն փոքրիկ զիջումները, որոնք սկզբից տրված լինելով, այժմ շահագնաց մեծ էին թվում և վախեցնում նրանց:

Ազգային սահմանադրության համար մղվող պայքարն իր բուռն արտահայտությունը գտավ հայ պարբերական մամուլի էջերում: Հասարակական տարբեր, հակադիր ու իրարամերժ հոսանքների պատկանող արևմտահայ մտավորականները յուրովի գնահատեցին կանոնադրությունը և ջանք չխնայեցին Սահմանադրությունն ու նրա համար ծավալված շարժումը ծառայեցնել իրենց դասակարգային նպատակադրումներին:

Պոլսահայ ամիրաների և նրանց հետ բազմաթիվ գործարքներով աղերսվող բարձրաստիճան հոգևորականության շահերի արտահայտիչ կղերա-ամիրայականներն սկզբից ևեթ դեմ էին Սահմանադրությանը: Նոր կանոնադրության մեջ նրանք տեսնում էին ոչ միայն իրենց ու պատրիարքի իրավունքների սահմանափակումը, այլ ավելի սարսափելի թվացող բարեփոխու-

թյունները եկեղեցական կանոնների մեջ: Կղերա-ամիրայականների ձայնափող դարձած «Երևակը», «Արևելյան դարը», «Ժամանակը» և սրանց խմբագիրներ՝ Հովհաննես Տերոյենց-Չամուռնյանը, Տեյիրմենճյանը, Ս. Փափաղյանը ամեն կերպ անվանարկում էին սահմանադրականներին, փակել տալիս դեմոկրատական թերթերը, հալածանքի ենթարկում Հ. Սվաճյանին, Կ. Փանոսյանին, Գր. Զիլինկիրյանին: «Երևակը» սուլթանական կառավարությանը հուշում էր, թե Սահմանադրությունը «... կնշանակե միևնույն կառավարության մեջ երկու կերպ կառավարություն ընդունիլ»¹⁶⁶ կամ «հայախնամ» թուրքական պետության մեջ նոր պետություն ստեղծել: Ստրկամիս ոեակցիոներները ժխտում էին հայկական ինքնավարության, ազգի քաղաքական իշխանության գաղափարները:

Լիբերալ բուրժուական հոսանքը, նրա սահմանադրական ներկայացուցիչներ Գր. Օտյանը, Ն. Ռուսինյանը, Մ. Աղաթունը, Գ. Պալյանը, այսինքն նախկին լուսավորականները, 1850—1860-ական թթ. ապրեցին գործունեության երկու շրջան: Մինչև 1861 թ. պոլսահայ լիբերալներն ավելի առաջադիմական դիրքեր էին պաշտպանում: Նրանց էր պատկանում Ազգային սահմանադրության մտահղացումը, նրա մի քանի տարբերակների խմբագրումը:

1860 թ. «Մեղու» պարբերականում տպագրված Գր. Օտյանի ու Ն. Ռուսինյանի հոդվածաշարում հանգամանորեն շարադրվում էին նրանց հայացքները Ազգային սահմանադրության վերաբերյալ: Դեռևս համաքայլ ընթացող ապագա դեմոկրատները և լիբերալ-սահմանադրականները գրչով ու խոսքով ապացուցում էին Սահմանադրության անհրաժեշտությունը:

1850-ական թթ. լուսավորյալ սահմանադրականները նույնիսկ մտադրություն ունեին Թուրքիայի տիրապետության տակ հայկական բուրժուական ազգային ինքնավարություն ստեղծել, ապա և ծնունդ տալ պառլամենտական հանրապետության: Սակայն նրանք այդ պատրանքը ուզում էին իրողության վերածել ազգի «լուսավոր ու ճարտասան» ներկայացուցիչների միջոցով, սկզբից ևեթ խուսափելով ժողովրդական զանգվածների լայնահուն հեղափոխական շարժումներից: Լիբերալները դեռևս 1860 թ., իրենց պարագլուխ Գր. Օտյանի բերանով, ընտրությունների ժամանակ սահմանում էին կրթական ցենզ և անգրագետ գավառահայությանը զրկում ընտրելու և ընտրվելու իրավունքներից:

1861—63 թթ. սահմանադրական շարժումները, Զեյթունի հերոսամարտերը, Վասպուրականի ու Մուշի զինված ելույթները սարսափ ներշնչեցին լիբերալ-սահմանադրականներին: Նրանք փորձով տեսան, որ ժողովուրդն ալլևա իրենց ետևից չի գնում, ընդհակառակը, հակադրվում է չափավոր պահանջներին, ուստի գերադասեցին սահմանադատվել դեմոկրատներից, ընդհանուր ճակատ կազմել Կղերա-ամիրայականների հետ և համաձայնվել Սահմանադրության աղճատմանը: Լիբերալները 1861 թ. մշակեցին գրաքննչական կանոնների անդրանիկ նախագիծը, փորձեցին արգելել պետության ու եկեղեցու մասին քննադատական հոդվածների տպագրումը:

Արևմտահայ լիբերալների օրգան «Մասիս» պարբերաթերթը, սկզբնական

¹⁶⁶ «Երևակ», 1861, № 109.

շրջանում հետևողականորեն պաշտպանելով Սահմանադրությունը, երբեմն պայքար մղելով ամիրանների ու պատրիարքի դեմ, 1861—62 թթ. սահմանադրական շարժումից վախեցավ և խմբագրի բերանով օգոստոսյան ցույցերն անվանեց «անկարգ ու անպատեհ» դեպքեր¹⁶⁷։ Կ. Յուսուֆյանը, լսելով «Մեղու» և «Սաղիկ» դեմոկրատական թերթերի փակման լուրը, չվարանեց հրապարակայնորեն կշտամբել նրանց խմբագիրներին։

Գավառահայության շահերի պաշտպան Մ. Խրիմյանը, Գ. Սրվանձությանցը, Իսկենդերյանը, «Արծվի Վասպուրական» և «Արծվիկ Տարոնո» պարբերաթերթերն ավելի հետևողականորեն պաշտպանեցին Ազգային սահմանադրությունը և չնգեցին իրենց կապերը դեմոկրատական մտավորականության հետ։ Կառավարական շրջաններում «տաքգլուխ» հայի համբավ վայելող Մկրտիչ Խրիմյանը գրում էր. «Սահմանադրություն մերժող դասը ավելի հասկացողներն են, քան թե պարզամիտ հասարակությունը»¹⁶⁸։ Իր կուսակիցների հետ միասին Խրիմյանը գովասանքի խոսքեր չէր խնայում Ազգային սահմանադրության հասցեին, սակայն ծաղրում էր պոլսահայ փափկասունների լիբերալ բարեհոգությունը, պահանջելով սահմանադրական հիմնարկների ստեղծում Արևմտյան Հայաստանում։

1869 թ. Մ. Խրիմյանը պատրիարք կարգվեց։ Նրա նախաձեռնությամբ ստեղծվեցին գավառահայերի հարստահարություններն ուսումնասիրող հանձնաժողովներ և հայրենասեր երեսփոխանների միջոցով Հայաստանի վիշտը մայրաքաղաք տեղափոխվեց, ճնշված հայ գյուղացու աղեկտուր ճիւղը պատրիարքարանի պաշտոնյաների ու սուլթանի թանձրաթաղանթ ականջին հասցվեց։

Սահմանադրական երկարատև շարժման պրոցեսում դեմոկրատական մշտավորականությունը ևս հայացքների ելկու շրջան ապրեց։ Պայքարի առաջին էտապում արևմտահայ դեմոկրատիայի տրիբունը՝ Մ. Նալբանդյանի ապագա զինակից Հ. Սվաճյանը. սահմանադրական պատրանքի մեջ էր, կարծում էր, թե դրանով կարող է փրկության սպեղանի հասցնել խոշտանգվող գավառին՝ Արևմտյան Հայաստանի աշխատավորությանը։ Տակավին լիբերալներից շահմանազատված մեղվական երիտասարդությունը հայտարարում էր. «Աշխարհ թող զարմանա, երբ օր մը քո տարեգրությանց այս բերկրառիթ գլուխը կարդալով տեսնե, թե ի՞նչ մեծ գործ մը, ի՞նչ մեծ դուրություն մը է գլուխ ելած է, ու զմայլի հայ ազգին խաղաղասեր բնավորության վրա։ Եվ դուք... աղբատ և հարստահարյալք՝ ցնծացեք և ուրախ եղեք...։ Մափ զարկեք ու օրհնեցեք ազգին բարերարները»¹⁶⁹։ Ազգային սահմանադրության հետ ըսկզբնական շրջանում մեծ հույսեր էին կապել Հ. Սվաճյանի գաղափարամերձ Կ. Փանոսյանը, Գր. Զիլինկիրյանը, Մ. Մամուրյանը։

1861—1863 թթ., սահմանադրական պայքարի նոր շրջափուլում, լիբերալների հտրնթաց շրջադարձը զգաստացրեց ձևավորվող դեմոկրատական հոսանքի ներկայացուցիչներին։ Սուլթանական լծի դեմ սկսված ապստամբական շարժումները, Միքայել Նալբանդյանի զորեղ ազդեցությունը նրանց հանեց սահմանադրական պատրանքների մշուշից։

167 «Մասիս», 1862, № 549։

168 «Արծվի Վասպուրական», 1861, № 8, էջ 228—229։

169 «Մեղու», 1860, № 108, օգոստոսի 30, էջ 189։

Դիմոկրատական հոսանքը զգաց, որ լիբերալները, «թլպատելով» Ազգային սահմանադրությունը, լեզու գտնելով պահպանողականների հետ, դրվատելով կանոնադրության նոր նախագիծը, փաստորեն խաբում են ժողովրդին, ձգտում բավարարվածի տեսք ընդունել և վերջիններիս հետո պահել ոչ միայն սոցիալ-դասակարգային, այլև ազգային-քաղաքական պայքարից:

Դիմոկրատական հոսանքը զատվեց նախկին կուսակիցներից, շարունակեց ղեկավարել պոլսահայ սահմանադրական շարժումը, քննադատության նըշանախեց դարձրեց «թլպատված» սահմանադրությունը: Այս հարցում ամենից վաղ շրջադարձ կատարեց Հ. Սվաճյանը, որին հետևեցին Կ. Փանոսյանը, Մ. Մամուրյանը, Գր. Չիլինկիրյանը և ուրիշներ:

Հ. Սվաճյանը, գաղտնի, թե՛ հրապարակով, «Մեղվի» հոգվածներով, թե՛ «Մատուցյուն» գրքով, ժողովրդի մեջ տարածած բազմաթիվ թուուցիկներով, Ազգային ժողովի ամբիոնից քննադատության կրակ էր տեղում ժողովրդադավ կղերա-ամիրայականների, չափավոր լիբերալների, անգործունյա երեսփոխանների գլխին: Արդեն հեղափոխական դիմոկրատիզմին հարող Սվաճյանը խոր հիասթափություն էր ապրել այս հարցում, գրելով՝ ժողովուրդը «... երեսփոխան ընտրեց, անոնց տվավ ազգը կառավարելու իշխանությունը և մինչև հիմա ամենայն կերպով հնազանդեցավ անոր: Սակայն ասոնք, ցավելով կսենք մեծագույն մասով խաբեցին անոր վստահությունը և ի դերև հանեցին անոր գեղեցիկ հույսերը»¹⁷⁰:

Սահմանադրական անգործունյա հիմնարկները քննադատեց Կ. Փանոսյանը: Ընտրվելով Ազգային ժողովի երեսփոխան, նա սակայն, շուտով հիասթափվեց և հրաժարվեց մասնակցել Նրա նիստերին: 1863 թ. Մ. Մամուրյանը գրում էր. այժմ «...երբ սահմանադրական հայ կտեսնեմ, կհիշեմ այն մուրացկանը, որ հացը մեղրի գոց ամանի վրա կքսեր և կկարծեր թե մեղր է կերածը... անոր հոտով կկշտանար»¹⁷¹: Մ. Մամուրյանը խիստ դժգոհ էր կրոնական ու քաղաքական ժողովների անդամներից: Այդ մասին նա ավելացնում է. «մի՞թե Պոլսի հայը Սահմանադրությունը պիտի մեջ բերե, զոր հանուն ազգին շինեց, տպեց և ծոցը դրավ»¹⁷²: Թեկուզ ուշացումով, բայց և այնպես Գր. Չիլինկիրյանը հասկացավ, որ «Սահմանադրության ազդեցությունը խիստ փանաքի եղավ... ամիրաներու քմածին կամքին հաջորդեց ամիրայական բեկորներու խառնը և անզգա ժողովականներու թոթվումը»¹⁷³: Պոլսի հայերը հուզվում են, վիճում, գոչում «Կեցցե՛ Սահմանադրությունը», հույս ունենալով դրանով «զորավոր» ազգերի շարքին դասվել...¹⁷⁴:

Մ. Նալբանդյանի արևմտահայ գլխակիցներ ու հետևորդներ Հ. Սվաճյանը, Կ. Փանոսյանը, Մ. Մամուրյանը, Գր. Չիլինկիրյանը եկան այն համոզման, որ սոցիալ-քաղաքական կազմակերպված պայքարը զինված ապստամբությունն է: Բայց և այնպես, նրանք շփտեցին 1850-ական, առավելա-

170 «Մեղու», 1865, № 255, էջ 1:

171 Վրույր [Մ. Մամուրյան], Հայկական նամականի, Ջմյուռնիա, 1872, էջ 124:

172 Նույն տեղում, էջ 34:

173 Գր. Չիլինկիրյան, Ուղևորություն ի Կոստանդնուպոլիս, Ջմյուռնիա, 1883, էջ 58:

174 Նույն տեղում, էջ 56:

պես 60-ական թթ. իրենց մղած սահմանադրական պայքարի, այսինքն՝ հանուն ժողովրդական սահմանադրության սկսած շարժման դերը, որն արևմտահայ աշխատավորությանը քաղաքական պայքարի աստիճանի հասունացնելու գործում շոշափելի արդյունք տվեց։ Ազգային սահմանադրությունը սուլթանների տիրապետության տակ դարերից ի վեր հալածվող հայ ժողովրդին ինքնագիտակցության բերեց, պայքարի և հաղթանակի հնարավորության վրաստիճանը ներշնչեց։

Ազգային սահմանադրությունը իր բոլոր թերություններով հանդերձ մի կարևոր էջ էր արևմտահայ հասարակական մտքի ու քաղաքական պայքարի պատմության մեջ, Հատկապես կարևոր նշանակություն ունեցավ Սահմանադրության համար մղվող պայքարը։

Ազգային սահմանադրությունը առանց փոփոխության գործադրվեց մինչև 1870 թվականը։ Մ. Նուրիյանը իր պատրիարքության վերջին շրջանում պահանջում էր վերանայել Սահմանադրության հոդվածները, փոխել ևրեսփոխանների թիվը, ընտրության կարգը, միացնել գործադիր ժողովները, կրոնական և քաղաքական խնդիրները զատել իրարից, զավառահայ ներկայացուցիչների քանակն ավելացնել։ Ազգային ժողովը կղերա-պահպանողականների ճնշման տակ մերժեց այդ առաջարկը։ Սահմանադրությունը հարատևեց մինչև 1896 թվականը։ Համիդյան ջարդերի օրերից այն դադարեց գործելուց, ապա վերականգնվեց 1908 թ. Նրիտթուրքերի հեղաշրջումից հետո։ Ազգային սահմանադրությունը վերջնականապես արգելվեց 1915 թվականին։ Յրվեցին Ազգային ժողովները, երեսփոխանների մեծ մասը աքսորվեց կամ ոչնչացվեց Տեր-Ջոր տանող ճանապարհին։

Արևմտահայերի Ազգային Սահմանադրությունը, որոշ խմբագրումներով, մինչև օրս էլ գործադրվում է Սփյուռքի մի շարք հայաշատ համայնքներում։